

О ИЗГРАДЊИ СПОМЕНИКА СРПСКИМ РАТНИЦИМА У КРАЉЕВУ

УДК: 725.945(497.11)
ID: 173165068

Апстракт: Од идеје Краљевчана о подизању споменика изгинулим у балканским рајтовима 1913. године и у рајтовима 1912–1918. до почетка радова прошло је доста времена. У току радова 1930–1931. дошло је до споредња међу Краљевчанима око локације споменика, касније око количина утрошених средстава и материјала, што је допринело да споменик не добије завршни изглед предвиђен пројектом. Тај изглед споменик није добио ни после измештања 1960. и поновног враћања на стару локацију 1982. године.

Кључне речи: Споменик, удружење, рајтници, подизање, локација, измештање, изглед, спор, прејиска

Препознатљив мотив Крајева, Споменик српским ратницима 1912–1918, подигнут 1931. године, још увек нема коначан, пројектом предвиђен, изглед и потпуно истражен историјат, од идеје за подизање 1913. године¹ до садашњих времена. Томе су допринели Краљевчани подељени и супротстављени по више основа: по питању учешћа односно неучешћа у ратовима, по политичким опредељењима, по економским могућностима итд... Тако подељеним није им било тешко да се споре и сукобе око утврђивања локације споменика пре почетка градње, затим у току градње због недостатка новца или око количине утрошеног материјала, као и приликом измештања споменика на нову локацију поред Градског гробља, 1960. године, које је имало идеолошке разлоге, и његовог поновног враћања на стару локацију, централни кружни трг, 1982. Све ово је проузроковало да у пројектом предвиђене камене нише на постаменту не буду уграђене мермерне плоче са именима изгинулих ратника 1912–1918. из Крајева, чиме би споменик добио коначан изглед.²

Основ овим тврдњама је сачувана преписка и документација малобројна али довољна да на аутентичан начин расветли и поткрепи многе проблеме у вези са изградњом споменика. Иницијатори и актери сукоба били су из редова представника власти око којих су се груписали виђени трговци, грађани, учесници ратова: Јовица Стојковић, председник општине пре почетка градње, са идејом да се споменик подигне на локацијама парк испред цркве Свете тројице или испред зграде старе касарне (сада Леснине), и Алексије Јелисијевић, председник општине у току изградње, заступник и реализатор идеје да се споменик подигне на централном тргу.

Изградњу споменика започели су новообразовани, 1928. године, Пододбор Удружења резервних официра и ратника са председником Стаменком Јоксимићићем и почасним председником Миланом Радосављевићићем и Одбор за подизање споменика изгинулим у Крајеву у саставу: Милан Радосављевић, председник Више управе, Воја Радосављевић, трговац, Алексије Јелисијевић, трговац (од 1929. председник општине), Петар Буњак, трговац, и Светислав Бугарчић, трговац.³

На самом почетку градње страсти су се разбуктале у тој мери да су угрозиле наставак радова и реализацију идеје о подизању споменика. Милан Ђ. Радосављевић, Краљевчанин, председник Удружења резервних официра и ратника у Београду, Средишњег одбора и утицајни члан Одбора за подизање споменика у Крајеву, своје незадовољство Одлуком Суда општине Краљево о промени локације за подизање споменика изразио је оставком на место председника Одбора и повлачењем решења о уступању модела.

¹ „Пре кратког времена образован је у Крајеву Одбор за подизање споменика изгинулим официрима и војницима у борбама у Албанији, а нарочито око Скадра”, *Балкан* (II 126), 8. мај 1913, 3.

² Споменик српским ратницима 1912–1918. у Крајеву рађен је по угледу на Споменик браниоцима Београда 1914–1915. Аутор споменика у Београду и Крајеву са малим разликама у постаментима био је Роман Верховски, руски архитекта, уметник и вајар. Скулптуру војника, идентичну као на Споменику браниоцима Београда (изливена у Крагујевцу) за споменик у Крајеву излио је у Београду на Воздовцу у ливници „Јеремић” Живојин Лукић, вајар. Архив Југославије, Двор Крајевине Југославије, 74–242; Пројекат ликовног стваралаштва краљевачког краја 1900–1970, Народни музеј Краљево (НМК), Централна стручна архива (ЦСА), досије 142. Необјављени радови о споменику у Крајеву: Милица Алексић, *Споменик српским рајтницима 1912–1918 у Крајеву*, Дипломски рад обрађен на Филозофском факултету у Београду новембра 2003. ментор проф. др Љубодраг Димић. Сава Сајка, *Спомен-костурница Краљевачких рајтника палих у балканским и Првом светском рату*, семинарски рад рађен на Филозофском факултету у Београду фебруара 2006. ментор проф. др Мирослав Тимотијевић.

³ Записник са пете седнице Управног одбора Удружења резервних официра и ратника одражане 24. августа 1928. у Београду, под председништвом председника Удружења, резервног пешад. пуковника, Милана Радосављевића, Историјски архив Београда (ИАБ), Удружење резервних официра и ратника Југославије – Средишња управа – Београд (1920–1941), књ. 1.

Јовица Стојковић, трговац,
председник општине Краљево

Своје неслагање и одлучност изразио је у писму упућеном Александру Јелисијевићу 11. VII 1930. године:

„Господину
АЛЕКСАНДРУ ЈЕЛИСИЈЕВИЋУ
трговцу

КРАЉЕВО

Потврђујући садржај моје депеше: „Неслажем се са променом места споменика, дајем оставку на председништво Обора. Средишна Управа повлачи решење о уступању модела.

Писмо следује председник.”

Ја Вас молим да горњу моју одлуку саопштите пододбору и сматрате да је ствар са моје стране дефинитивно решена.

С поштовањем,
Радосављевић”⁴

Алексије Јелисијевић, трговац,
председник општине
1929–1933.

ПРЕДСЕДНИК
УДРУЖЕЊА РЕЗЕРВ. ОФИЦИРА
И РАТНИКА

у Београду, 11-VII-1930
ул. Коларчева 2. — Телефон 35-04

Господину

АЛЕКСАНДРУ ЈЕЛИСИЈЕВИЋУ
трговцу

КРАЉЕВО

Потврђујући садржај моје депеше: „Неслажем се са променом места споменика, дајем оставку на председништво Одбора. Средишна Управа повлачи решење о уступању модела.

Писмо следује председник.”

Ја Вас молим да горњу моју одлуку саопштите пододбору и сматрате да је ствар са моје стране дефинитивно решена.

Милана Радосављевића
Радосављевић

Стаменко Јоксимовић,
председник Пододбора
Удружења резервних официра
и ратника у Краљеву

Писмо Милана Радосављевића А. Јелисијевићу 11. јула 1930. године

Милан Ђ. Радосављевић,
председник Удружења резервних официра
и ратника Југославије у Београду,
и почасни председник Пододбора
у Краљеву

Војислав Ђ. Радосављевић,
председник Одбора
за подизање споменика

Да би Одлуку Милана Ђ. Радосављевића, кључног човека за подизање споменика, променили и започету активност око споменика наставили, Краљевчани су писмима Пододбора Резервних официра и ратника у Краљеву, Извршног одбора за подизање споменика, као и појединаца, покушавали да га умоле, убеде и одврате од најављене одлуке. Концепт писма које је Алексије Јелисијевић упутио Милану Ђ. Радосављевићу одмах после 11. јула најилустративније и најпотпуније потврђује озбиљност новонастале ситуације, али и један посебан однос према њему:

„Потврђујем пријем Ваше депеше као и писмо од 11. овог месеца и извештавам Вас да сам садржину депеше доставио пододбору Резервних официра и ратника у Краљеву. Г. Председниче ја Вас уверавам да је једна огромна већина града Краљева расположена да се споменик подигне на ономе месту гди је и започет (средина Трга Краља Александра – пијаца). Два Грађанина који су за време окупације остали овди и стварали капитале на жалост постали су најактивнији да се споменик изгинулим не подигне на пијаци, а успели су да већина одборника буде на њиховој страни те изменили своје прво решење нашта је изјављена жалба од стране извршног одбора за подизање споменика.

Извршни одбор није клонуо духом и наставља и даље рад па Вас молим заједно самном да останете на челу одбора и да се започета светиња оствари за коју је већина грађана.

Г. Председниче нисте стукнули ни пред огромним непријатељем на фронтима за време рата нисте устукнули ни према извесним шпекулантима који су на Вашу личност насртали већ сте све то својим узвишеним радом разбили, и на понос свих ратника уздигнуте главе на челу те нас свију дичите и поносите, па ваљда нећете сад устукнути према овим двома проданим душама који теже да у опште такога споменика Краљево и нема те нећете дозволити да се хвале и поносе како су нашег највећег дива савладали.

Ја Вас молим да порадите код Средишњег одбора те нам и даље усрдно помаже.”⁵

⁴ Писмо Милана Радосављевића, трговца, Александру Јелисијевићу, 11. јул 1930 (НМК), Историјска збирка – архивалије, инв. бр. И-1407/1.

Писмо је насловљено на Александра Јелисијевића, трговца, а Александар је Алексије, у Краљеву познат као Лесо, председник општине у периоду подизања споменика 1929–1933. године Милан Радосављевић као председник Средишне управе Удружења резервних официра и ратника у Београду, Краљевчанима је обећао модел скулптуре војника идентичан ономе на Споменику браниоцима Београда 1914–1915. Зато је уз своју оставку у писму изразио и одлуку о повлачењу решења о уступању модела скулптуре.

⁵ Концепт писма, одговор Алексија Јелисијевића Милану Радосављевићу на писмо од 11. јула 1930, НМК, Историјска збирка – архивалије, инв. бр. И-1407/1.

Краљево – пазарни дан, пијаца, Трг краља Александра, 1931.
(са скелом приликом градње споменика)

Ситуација је почела да се нормализује већ после 21. августа 1930. године, када је Државни савет потврдио Решењем бр. 27845 од 21. августа првобитну одлуку Суда општине Краљевачке о локацији споменика на централном тргу. Председник Пододбора Резервних официра и ратника и чланови Одбора за подизање споменика писмом упућеним из Краљева, највероватније 21. септембра, обавестили су о том решењу Милана Ђ. Радосављевића и замолили га да повуче одлуку о давању оставке на место председника Одбора за подизање споменика и настави са даљим радом.

„КРАЉЕВО 21 1930. год.

ПОШТОВАНИ ГОСПОДИНЕ ПРЕДСЕДНИЧЕ,

Како је Државни савет своим решењем од 21 авг. ове године Бр. 27854 стао на гледиште да је прва одлука овога суда и одбора о одређивању места за подизање споменика изгинулим и помрлим ратницима пуноважна т.с. да се споменик има подићи у центру вароши на кругу трга 'краља Александра' то нам је част да вас о томе известимо и умолимо: да повучете своју одлуку о давању оставке на положај председника одбора за подизање споменика и да нам даље указујете с централном управом пажњу и помоћ коју сте нам чинили и раније.

У прилогу под / доставља се званично решење државног савета.

У нади да нећете остати при свом писму од 11/7 ове год. већ да ћете остати при првој одлуци, изволите примити нашу захвалност и поштовање.

**ПРЕДСЕДНИК П! ОДБОР РЕЗ !
ОФИЦИРА РАТНИКА
ЧЛАНОВИ ОДБОРА ЗА ПОДИЗАЊЕ
СПОМЕНИКА”⁶**

Одговор Милана Ђ. Радосављевића од 17. октобра 1930. председнику општине Алексију – Леси Јелисијевићу и члановима Одбора за подизање споменика био је потврдан:

„Драги Лесо,

⁶ Председника Пододбора резервних официра и ратника и чланова Одбора за подизање споменика у Краљеву – Милану Радосављевићу, 21. 1930, НМК, Историјска збирка – архивалије, инв. бр. И-1407/2. У писму није наведен месец када је упућено, али на основу разположиве преписке коју користимо (јул, август, октобар), највероватније да је писмо од 21. септембра.

Теби, Свету Бугарчићу, пријатељу Буњак и моме Војиславу срдачна захвалност на упућеној ми честитци поводом мога избора у Вашингтону. Ја сам у Америци имао ретко задовољство, да се рад наше организације и наше Отаџбине цени и уважава.

Почаст, коју су ми девет милијона Другова указали, искрено делим с Вама, мојим Земљацима.

Пре мога поласка у Америку, ја сам Војиславу јавио, да сам ствар нашег споменика у Државном Савету привео крају.

Ради тачног регулисања даљег мога положаја у Вашем Одбору потребно је, да ми званично доставите, препис решења, којим Вам је саопштено, да наша прва одлука, због чије сам измене дао оставку, остаје у снази.

ПИСАТИ ЧИТКО!

**ИЗВРШНОМ ОДБОРУ ЗА ПОДИЗАЊЕ СПОМЕНИКА
ПАЛИМ КРАЉЕВЧАНИМА,
КРАЉЕВО**

На основи наше објаве Бр. 26. од 2.-II. т. г. пријављујем мога
_____ (сина, мужа, брата, рођака, пријатеља)

_____ (овди име и презиме)

рођеног _____ (место рођења са назначењем године
рођења).

Именовани је погинуо, нестало, умро, жив (непотребно прецртати)
у _____ (овди по могућству место смрти или становања).

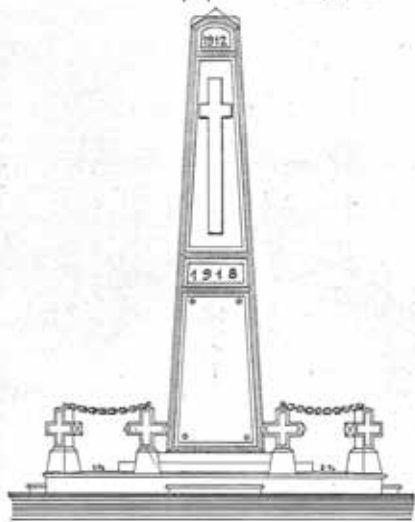
_____ 1931. г. _____ С поштовањем,
у Краљеву. _____

Штампане Зигрновић, Краљево.

Образац за пријаву погинулих краљевчана у ратовима 1912-1918

План костурнице
изглед спреда

План костурнице
по пројекту Анта Хуибнера

Краљево, авионски снимак 1933. год.

Примио сам Свелово писмо. Данас сам водио преговоре са једном приватном Фабриком, у којој раде исти мајстори, који су израдили наш споменик у Крагујевцу. О резултату ћу Вас известити. У исто време поново ћу покренути ово питање и код Министарства Војске.

Теби и твојима срдечно поздравље,
т в о ј
Радосављевић⁷⁷

Наредне 1931. године радови на изградњи споменика су убрзани, о чему је *Политика* писала 30. јула: „Рад на подизању споменика изгинулим Краљевчанима у току minulih ратова приводи се крају и он ће у току ове јесени бити на свечан начин освећен. Постамент, висок 10 метара, биће довршен и само се чека на фигуру војника, која се лије у Београду, па да се изврше и последњи радови. На споменику ће бити урезана имена свих изгинулих Краљевчана као и оних из околине Краљева чије породице буду доставиле податке. Такође ће се урезати и имена оних погинулих Краљевчана, који су се одселили из Краљева и за које се буде располагало потребним подацима. Споменик је подигнут на пијаци у центру вароши.”⁷⁸

Без обзира на то што је до краја 1931. године постамент довршен, а изливена скулптура војника постављена, изненада, од 15. јуна 1932. године, појављује се идеја о подизању ратничке костурнице: „У гробљу вароши Краљева налази се око 600 ратничких гробова. Место где су сахрањени сасвим је подводно да се уза сав труд и старање општине они не могу одржавати како ваља. Зато је Општински суд мишљења да би требало подићи ратничку костурницу и у њу сахранити све изгинуле ратнике и урезати сва позната имена сахрањених. Општина би за ту сврху дала земљиште, план и водила надзор над изградом, али је у материјалној немогућности да о свом трошку подигне целу костурницу, да материјал и радну снагу. Зато молим Министарство да општини додели један кредит из Фонда заслужних за отаџбину, у износу од 100.000 дин, с тим да ће општина сама надокнадити све трошкове који пређу поменутој суму.”⁷⁹

Преписка између Суда општине Краљевске и надлежних министарстава око изградње Костурнице палим ратницима 1912–1918. у Краљеву настављена је у наредним годинама, све до 1934. године. Предлог пројекта костурнице враћан је због изгледа, јер „није леп и без икаквог је стилског карактера”, због тога што „не личи на споменик, због улаза у костурницу који је непотребан” итд.

⁷ Милан Радосављевић – Леси Јелисијевићу, 17. октобар 1930, НМК, Историјска збирка – архивалије, инв. бр. И-1407/3.

⁸ Споменик изгинулим Краљевчанима, *Политика* XXVIII 8340, 30. јул 1931, 8.

⁹ Суд општине вароши Краљево – Министарству правде – Одељење за ратничка гробља, 15. јун 1932, АЈ, Пројект споменик костурнице у Краљеву 1932–1933, Министарство правде Краљевине Југославије – верско одељење, Фасц. 214 (АЈ), Мин. правде КЈ Ф. 241).

Дефинитивно поднесен пројекат и предрачун за израду костурнице од 26. фебруара 1933. начинио је инж. Анта Хуибнер, овлашћени грађевински инжењер у Краљеву. И овај пројекат костурнице прошао је пут контроле и сагласности кроз надлежна министарства и одељења да би се 7. новембра 1934. задржао у Министарству правде са решењем у коме стоји: "... да ће се, с обзиром да нема буџетских могућности за подизање нових костурница, овај предмет држати у евиденцији докле се оне не створе или нађе погоднија солуција за прављење ове костурнице при неком храму, што ће јефтиније државу коштати"¹⁰.

Од 1932. године Краљевчани су наставили спорења око усвајања извештаја о коначним трошковима за споменик и количинама утрошеног материјала, што је проузроковало незадовољство општинске управе и чланства Удружења резервних официра и ратника Пододбора у Краљеву, које је изражено у неуспешном покушају подизања ратничке костурнице. Удружење резервних официра и ратника – Пододбор у Краљеву и њихов Одбор за подизање споменика ушли су у такав сукоб да су сви покушаји и предлози Средишњег одбора резервних официра и ратника у Београду и општине Краљево, за решење овог спора, нарочито у време председника Душана Крстића, остајали безуспешни.

Озбиљност ситуације и односе учесника у сукобу потврђују догађаји настали на ванредном збору Удружења резервних официра и ратника среза Жичког одржаног у сали гостионице „Кнежевић” 13. децембра 1936. године, о чему сведоче: плакат за најаву збора, записник са збора и извештај представника Средишње управе Удружења из Београда.

УДРУЖЕЊЕ
Резервних официра и ратника
СРЕЗА ЖИЧКОГ

У НЕДЕЉУ 13 ДЕЦЕМБРА 1936 ГОДИНЕ
Одржаће се ванредан

ЗБОР
у сали гостионице „КНЕЖЕВИЋ” у 10 сати
Пре подне.

Са овим дневним редом:

1. Избор председника збора, деловође и два члана за оверу записника.
2. Читање извештаја комесара за ванредан, збор у Београду.
3. Извештај члана комисије за преглед рада и рачуна споменика.
4. Попуњавање управног и надзорног одбора.

Позивају се сви чланови удружења да изволе збор посетити у што већем броју.

Моле се чланови да измире свој члански улог да би могли и ми послати делегације на ванредан збор у Београду који је решавајући за опстанак удружења.

Децембра 1936 године
Краљево

...
„ЗАПИСНИК

Ванредног Збора Удружења Резервних официра и Ратника,
који је одржан на дан 13. децембра 1936 год. у Краљеву

I.

За оверу записника одређен је г. Степа Кнежевић и Влад. Радичевић и за председавајућег г. Милан Ђ. Радосављевић.

Управа.¹¹

¹⁰ АЈ, Мин. правде КЈ, Ф. 214.

¹¹ Плакат збора Удружења резервних официра и ратника среза Жичког, децембар 1936, ИАБ, Удружење резервних официра и ратника Југославије – Средишња управа – Београд (1920–1941), инв. бр. (кутија) 18.

Трг краља Александра 1937.

Дочек сенатора Петра Богавца на Тргу 1938. год.

¹² Препис записника ванредног збора Удружења резервних официра и ратника одржаног 13. децембра 1936. у Краљеву, НМК, Историјска збирка – архивијалије, инв. бр. И-475.

II.

По отварању Збора г. Радосављевић објашњава мотиве збора чита одговор краљевске општине по питању споменика и предлаже збору:

1/. Или да се приме рачуни подизања Споменика онако како их је рачунска комисија нашла, или

2/. Да се формира једна стручна комисија, која има да утврди да ли је за споменик могло бити утрошено материјала, колико по рачунима гласи.

После извесне дебате збор решава:

1/. Да се образује једна комисија стручна, која ће споменик прегледати и према рачунима утврдити, да ли је сав набављени материјал према рачунима утрошен за споменик или се је могло проћи за мање и јефтиније.

2/. Да комисија утврди колико би стварно споменик коштао кад би се све куповало и плаћало и кад би га радио предузимач.

III.

Збор бира на предлог г. Дугалића за члана комисије инж. Г. Радојицу Пејчиновића из Крушевца а његовог заменика г. Драг. Перчевића инж. из Крушевца; за другог члана инж. Божу Петровића из Краљева, његов заменик Мил. Тодоровић.

Даље Збор решава да се комисији за преглед придода Одбор за подизање споменика.

Ради давања потребна објашњења, два напред именована члана изабраће трећег члана комисије.

IV.

Г. П. председник Радичевић, чита извештај комесара за ванредни збор у Београду, после потребног објашњења, збор једногласно одлучује, да се изађе на сусрет тражењу комесара, да се прикупљена чланарина пошаље комесару и да се одреди један делегат за ванредни збор, у Београду, као и да се попуни Управа пододбора.

Збор једногласно бира за члана Надзорног одбора ранијег члана Управе и почасног председника г. Милана Ђ. Радосављевића, члана овога пододбора и одређује га за делегата да заступа овај пододбор на ванредном збору, који ће се одржати 28. овог мес., у Београду, бира се из части.

Г. Радосављевић је изабран на место г. Андреје Ковачевића бив. Члана Надзорног одбора који је премештен.

Са овим је збор завршен.

Секретар
Добра Милосављевић с.р.

Претседник
Милан. Ђ. Радосављевић с.р.

Оверивачи записника:
Стеван Кнежевић с.р.
Влад Радичевић с.р.

Да је препис веран оргиналу тврди

За секретара
Добра Миловановић с.р.

Претседник
Војислав Ђ. Радосављевић с.р.

Удружења Резерв. Официра и Ратника
П о д о б о р Бр. 44 од 13. децембра 1936. год.
К р а љ е в о¹²

Одлуке донете на Збору о формирању стручне комисије ради утврђивања количине материјала и њихово сравњивање са рачунима и избору ранијег члана

Управе и почасног председника Милана Ђ. Радосављевића за члана Надзорног одбора и делегата на ванредном збору у Београду 28. децембра 1936. године јасно указују на узроке спорења у Пододбору Краљево Удружења резервних официра и ратника, њиховом сукобу са општинским властима, али и Средишном управом у Београду. У извештају делегата Средишне управе о раду Пододбора у Краљеву то се најбоље сагледава.

..., развије што успешнији рад у Пододбору.

Приметио сам извесна неделикатна роварења г. Милана Радосављевића против нове Управе, а нарочито председника г. Стефановића у овом месту. То, ми је дало повода, да се на конференцији осврнем на ту ствар изобличавајући штетне и недостојне интриге г. Радосављевића те је и сте стране успех Конференције велики. На крају Конференције изражена је једнодушна жеља да Управа средишна продужи у започетом правцу.

2- Пододбор Краљево

Овај пододбор стоји врло бедно. Управо он постоји само на хартији, јер су му окренули леђа скоро сви резервни официри и ратници и ако је то био један од најачих пододбора, који је располагао са близу 100.000 своје готовине.

Још пре Комесаријата овај пододбор је отпочео подизање споменика изгинулим ратницима у Краљеву. Овај посао обављао је одбор тројице међу којима је био главни члан председник пододбора г. Воја Радосављевић. До сада је утрошено преко 300.000 динара а споменик још није довршен. Требаће око 20.000 динара, да се доврши.

Због рада на изради овог споменика изродило се велико незадовољство, што је и узрок да нема никаквог рада у овом пододбору. Са извесних страна чак се истиче и сумња у исправност рачуна око подизања споменика на рачун председника г. Радосављевића.

По брижљивом испитивању утврдио сам се да покренута кампања путем писаних летака пред сазив Конгреса из Краљева није била дело пододбора, већ лично г. Милана Радосављевића, и да је све то радио, без знања и одобрења и Управе пододбора и чланова Пододбора г. Милан Радосављевић злоупотребљавајући на тај начин име пододбора.

Због таквих прилика у овом Пододбору морао сам одржати две конференције у размаку од недељу дана.

На првој конференцији било је присутно око 15–20 чланова и ту се одмах испојило јако незадовољство против председника пододбора г. Радосављевића. После мога излагања о стању удружења и потреби ојачавања организација – пододбора, једногласно је одлучено, да се за прву наредну недељу сазове шира конференција на којој треба да дам опсежан реферат као делегат Средишне управе о стању удружења и раду садашње Средишне управе.

Међутим, председник г. Радосављевић, сам на своју руку пред заказан дан конференције издао је штампане позиве за Скупштину пододбора са утврђеним уобичајеним дневним редом. На крају тих плаката назначено је, да ћу и ја говорити на Скупштини као делегат Средишне управе.

Одзив на ту Скупштину био је слаб. Било је 30–40 чланова.

На овој скупштини одиграло се ово:

1. Председавање је уступио председник пододбора своме брату г. Милану Радосављевићу мотивишући то тиме, што је он почасни председник;

2. Узимајући председничку дужност г. Милан Радосављевић је неверно преста-вио и изложио како свој петнајестогодишњи рад као председника, тако и начин на који је изабрана ова Средишна Управа изјављујући како се, на прошлом Конгресу великодушно одрекао понуђене му кандидације и уместо тога предложио садашњу управу, да би иста извршила преглед његовог рада и у септембру сазвала конгрес;

3. Прочитан је извештај који је један обичан памфлет противу садашње Управе, а нарочито њеног председника г. Стефановића. Овакав извештај одбили су да потпишу већина чланова Управе заједно са п. председником.

Ја сам на сва неверна изношења г. Милана Радосављевића и на овакав неделикатан извештај одговорио опширно пре поведене дискусије и у излагању чињеница и показивању правога стања ствари указао у чему су неверна излагања г. Милана Радосављевића и због чега је извештај мањине Управе један неозбиљан памфлет противу Средишне Управе са потпуно неистинитом садржином.

После мога говора развила се краћа дискусија, овакав извештај осуђен и *јег-ногласно одбачен*.

Причитан извештај о рачунима за подизање споменика није могао бити примљен јер није био потписан од надлежног одбора за преглед рачуна, а и по својој садржини није био прецизан ни потпун.

Скупштина је завршена с тим да садашња Управа пододбора отправља привремену дужност Управе, док се иницијативом Средишне управе не пружи пододбору могућност за успешан рад на тај начин:

а) што ће се шиљањем једнога рачунскога лица из Средишне управе извршити преглед рачуна око подизања Споменика;

б) што би Средишна управа узела иницијативу за довршење Споменика, за чије довршење по изјави стручњака не би требало више од 20.000 динара;

г) што би преко једног свог делегата сазвала нову Скупштину на којој би се изабрала нова управа.

Ово би требало што пре учинити, јер је једна јака струја против садашњег председника пододбора г. Воје Радосављевића, те би један увиђајан делегат Средишне управе могао са доста опрезности и такта поставити ствари на своје место и омогућити избор једне управе, која би могла развити врло успешан рад.¹³

Поновни покушај завршетка споменика активирањем кредита обезбеђеног још 1933. године уследио је новом преписком председника општине Краљево, Душана Крстића, са Средишном управом Удружења резервних официра и ратника у Београду.

Прво писмо председника Општине вароши Краљева Душана Крстића Средишњој управи ратничког удружења у Београду, од 1. фебруара 1939.:

„Још пре шест година Ратничко удружење у Краљеву образовало је један ужи одбор за подизање споменика изгинулим и помрлим ратницима у минулим ратовима из наше вароши. Тај одбор био је састављен из г. Милана Радосављевића, односно претседника Ваше управе Воје Радосављевића, трговца, Алексија Јелисијевића, трговца и онд. председника ове општине, Петра Буњака, трговца и почив. Светислава Бугарчића, бив. Трговца из Краљева. Овом одбору за подизање споменика уступило је Ратничко удружење целокупну готовину (око 100.000 динара), Општина Краљевска дала је своје новчане помоћи Дин. ? и са тим новцем као и прилозима од разних удружења, установа и приватних лица, Одбор за грађење споменика приступио је одмах раду.

Међутим још 1932. године прекинут је сваки даљи рад на споменику, и ако су постоље и рељефни део већ урађен и на постољу постављена бронзана фигура војника са стрелом и заставом. Остало је да се на већ остављеним местима у споменику уметну мермерне плоче са потребним натписима, подигне ограда од ланца око споменика и изгради мали сквер.

Да би се ови радови могли извести Управа и одбор општине Краљевске поред већ дате помоћи одредили су суму од 50 000 дин. за довршење споменика у својој режији а у сагласности са члановима одбора за подизање споменика.

Одређени кредит је осигураво сваке године, почев од 1933, али никако до сада није дошло до довршења на споменику из разлога, што је између овдашњег Ратничког удружења и њиховог одбора за подизање споменика дошло до несугласица у погледу новчаних издатака, а ове несугласице и данас нису изглађене.

Дакле ради њиховог неспоразума споменик стоји већ пет година недоконан на општу срамоту наше вароши, а и целе отаџбине и понављамо – кредит постоји за довршење.

Краљево, као туристичко место, између два чувена манастира Жиче и Студенице и две бање Врњачке и Матарушке, затим излетничких предела Гоча, Столова, Ибарске клисуре и др. привлачи сваке године све већи број не само излет-

¹³ Копија извештаја о раду Пододбора Удружења резервних официра и ратника у Краљеву, ИАБ, Удружење резервних официра и ратника Југославије – Средишна управа – Београд (1920–1941), инв. бр. (кутија) 18.

Ранковићево - Споменик палим борцима из Првог светског рата

ника већ странаца, који морају хтели или не хтели угледати недокончен споменик палим борцима.

Колико и какве штете причињавамо нашој отаџбини оваквим делом не треба о томе говорити а да не помињемо колики је грех учињен према оним жртвама којима је споменик намењен.

Општинска управа не би узнемиравала Вашу управу, када би сама могла спровести завршне радове, али чланови Одбора за споменик на позив ове управе нису хтели предати нити дозволити општини, да доврши споменик чинећи примедбу, да су они лично учинили новчане издатке за овај споменик, као и да дугују појединим фирмама и да тај дуг укупно износи 117.000 дин.

Да се не би ово питање провлачило, ми Вас најлепше молимо да предузмете потребне мере, како би могли већ једном довршити споменик.

У исто доба напомињемо, да је ово врло хитна ствар, јер ако се не дозволи довршење споменика до 1. априла 1939. године онда ће се угасити и осигурани кредит у општинском буџету за 1938/39 год., а о поновном уношењу потребне суме не би могло бити речи пошто се иста сума већ пет буџетских година провлачи кроз буџет.

Према томе, молимо, сматрајте ово за најхитније. Изволите од оvd. Одбора за подизање споменика, споменик одузети и предати нашој општини на довршење и будуће одржавање, или изволите приволети чланове одбора, да у заједници са општином ово изврше одмах.¹⁴

Средишња управа Удружења резервних официра и ратника Краљевине Југославије је Општини вароши Краљева одговорила 18. фебруара 1939.:

„Средишња управа Удружења резервних официра и ратника Краљевине Југославије примила је Ваш акт бр. 1521 од 1. о.м., поводом појављених несугласица које ометају довршење споменика изгинулим и помрлим ратницима подигнутог у средишту пијачног круга у Краљеву.

Управа се у потпуности слаже са Вашим гледањем на ову ствар и налази да је за похвалу свака иницијатива која би довршење споменика привела крају.

Краљевачки солунци, пре уклањања споменика 15. септембар 1958. године

¹⁴ Председник вароши Краљева Душан Крстић – Средишној управи ратничког удружења у Београду, 1. фебруар 1939, ИАБ, Удружење резервних официра и ратника Југославије – Средишња управа – Београд (1934–1941), инв. бр. 18.

На седници Извршног одбора разматран је овај предмет на основу Вашег акта, па је одлучено да се упуту у Краљево један делегат Средишне управе који би имао за задатак да на лицу места испита целу ову ситуацију у споразуму и да са Пододбором Удружења резервних официра и ратника у Краљево и са Одбором за подизање споменика и, најзад са Општином која се за ову ствар умесно и правилно заузима. Ова Управа не располаже никаквим подацима у овом правцу нити у својој садашњој архиви има ма каквих података на основу којих би могла узети одређено становиште по целом овом тешком случају. Отуд се потреба оваквог личног споразума двоструко намеће и због оскудице ових докумената и због наглашеног споразума.

Средишној управи јасне су две ствари:

а) да се општински кредит од 50.000 динара гаси до 1. априла ако се под извесним условима не обнови и

б) да чланови Одбора за подизање споменика на позив Општине не предају нити дозвољавају да се ма шта око довршења споменика ради због суме од 117.000 динара коју чланови одбора, како тврде, дугују разним повериоцима.

Да би делегат ове Управе могао успешно да изврши свој задатак молимо Вас за хитан извештај:

Колико је општина краљевска дала на име новчане помоћи за подизање овог споменика и друго да ли би покушај Општине за споразум са Пододбором удружења и Одбором за подизање споменика уродио плодом у толико да тек на основу тог споразума и изражене цене жеље да се ово питање реши у присуству делегата Средишне управе, упуту делегат Средишне управе и цело ово питање са Вама заједно упуту једним правцем који би наговештавао довршење споменика без даљих сметњи.

Изволите Средишној управи јавити дан када ће бити на окупу представници сва три овде наведена чиниоца да би делегат Средишне управе дошао у тачно заказани час.”¹⁵

Одговор председника Општине вароши Краљева Душана Крстића од 22. фебруара 1939. године:

„Удружењу резервних официра и ратника Београд

У вези Вашег писма бр. 545 од 18. ов.м. потписом је част известити Удружење у следећем:

На име новчане помоћи Ратничком удружењу у Краљево за подизање споменика изгинулим ратницима из Краљева исплаћено је из ово општинске касе (100.000) сто хиљада динара, и то: 1930. год. 20.000 а 1931. год. 80.000 динара.

Потписатом је у исто време част известити Вас, да је ова Управа и до сада у неколико махова приступала да са бив. п-одбором Ратничког удружења у Краљево дође до споразума, да се подигнути споменик једном доврши, али се до корисног споразума није могло доћи, те би се по мишљењу потписатог споразум могао постићи само посредовањем Вашег делегата.

Што се тиче доласка Вашег делегата у наше место, то се Удружење извештава да делегат може доћи и састанак заказати сваког радног дана, пошто су бив. чланови Ратничког п-одбора стално у месту.¹⁶

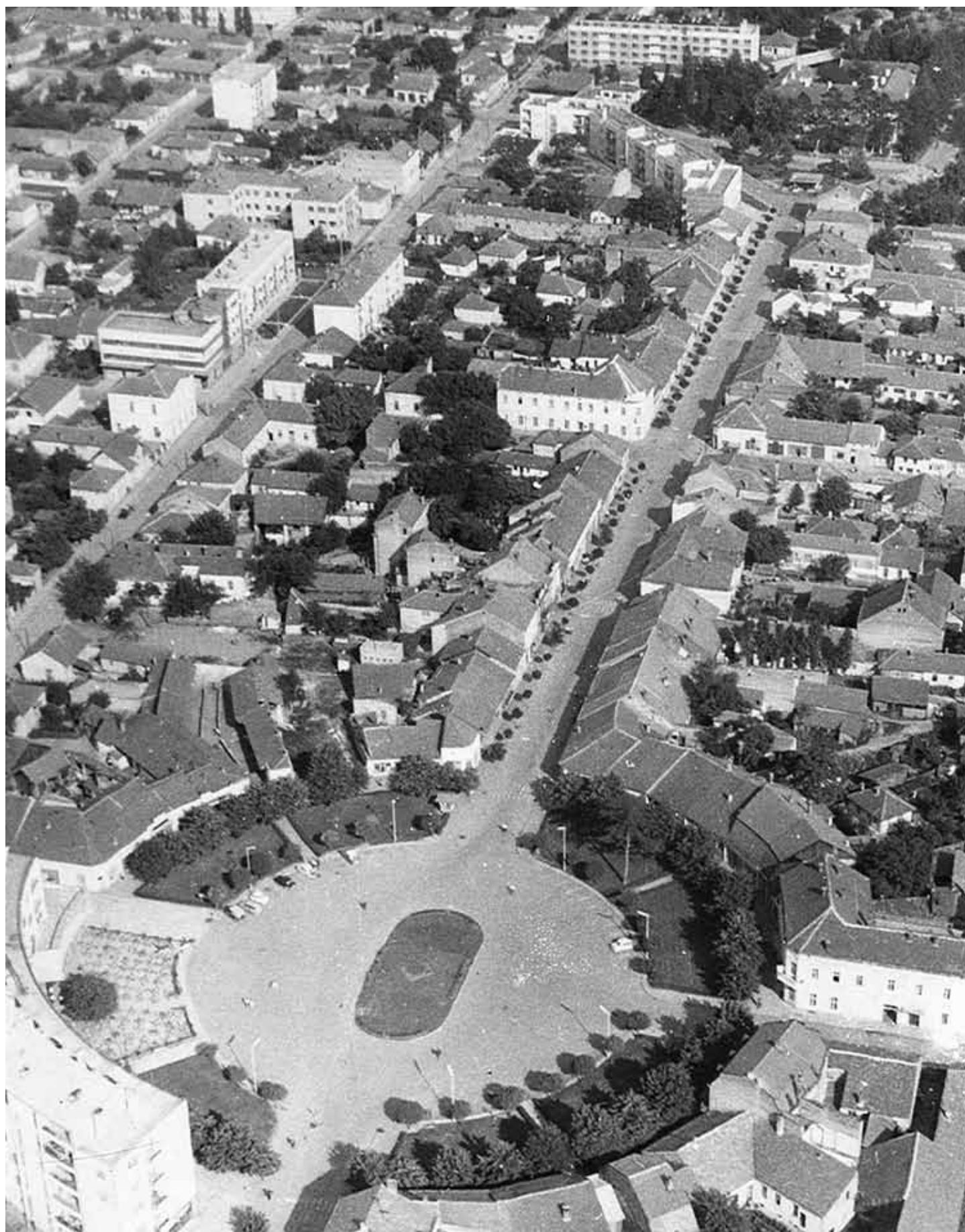
Ни долазак делегата Добривоја М. Стојадиновића у Краљево није помогао да се мермерне плоче са именима погинулих Краљевчана уграде. Његов извештај Извршни одбор Средишне управе је разматрао 8. марта 1939. године и Општину вароши Краљева Одлуком обавезао да она треба да приступи довршењу Споменика а Одбор за израду споменика за своје потраживање нека се обрати надлежном суду који би био позван да утврди оправданост захтева Одбора.”¹⁷

После новог светског рата 1941–1945. године коначан завршетак Споменика ушао је у нову фазу. Припремљени спискови погинулих у ратовима 1912–1918. године, током ратних година 1941–1945. нестали су. Општинска власт на челу са Комунистичком партијом Југославије изненада је заузела став да га треба уклонити, са образложењем да је недовршен. Овакав став био је израз идеолошких потреба.

¹⁵ Средишне управе Удружења резервних официра и ратника Краљевине Југославије – Општине вароши Краљево, 18. фебруар 1939, ИАБ, Удружење резервних официра и ратника Југославије – Средишна управа Београд (1934–1941), инв. бр. 18.

¹⁶ Председник општине Душан Крстић – Удружењу резервних официра и ратника у Београду, 22. фебруар 1939, ИАБ Удружење резервних официра и ратника Југославије – Средишна управа Београд (1934–1941), инв. бр. 18.

¹⁷ Обавештење Средишне управе Општине вароши Краљево, 13. март 1939, ИАБ, Удружење резервних официра и ратника Југославије – Средишна управа Београд (1934–1941), инв. бр. 18.

Изглед трга после уклањања споменика 1. маја 1960. год.

¹⁸ ГНО је донео одлуку да се Трг краља Александра преименује у Трг маршала Тита а постојећи називи улица у Краљеву замене именима најзаслужнијих људи Народноослободилачке борбе са образложењем „да су сви цареви и краљеви у нашој историји одиграли кобну улогу у нашем народу”. Нпр. Улица краља Петра преименована је у Улицу генерала Ранковића, Улица генерала Станојловића у Улицу генерала Коче Поповића а Улица Марка Трифковића у Улицу хероја Живана Маричића, Записник XXXV свечане седнице Извршног градског одбора ГНО одржане 28. новембра 1945. године у канцеларији ГНО, ИАК, Фонд Скупштине општине Краљево (СО Краљево).

¹⁹ Јелена Петровић, *Животи у Ранковићеву – документи сведочења*, Краљево 1989, 256.

²⁰ Јелена Петровић, *нав. дело*, 265.

²¹ Записник са свечане седнице Општинског већа са искључивим правом одлучивања, одржане 29. новембра 1959. године, у сали „Електрокомбината” са почетком у 9 часова, ИАК, Фонд СО Краљево, Предлог о измештању споменика је усвојен једногласно, без дискусије. Седница је завршила рад у 9 и 30 часова пре подне.

²² Записник са свечане седнице Општинског већа 29. новембра 1959. г., ИАК, Фонд СО Краљево. У предмет са одлукама и решењем о премештању споменика референт Лепосава Јоцовић додала је руком исписану забелешку „Решење о премештању Споменика извршено за 01. мај 1960. године”.

²³ Име је настало после објављивања романа *Књига о Милутину* Данка Поповића, 1985. године.

Централни кружни трг, са новим именом, Трг маршала Тита¹⁸, на коме су се испред Споменика на Дан пробоја Солунског фронта, 15. септембра, сваке године у великом броју окупљали солунски ратници и грађани Краљева, морао је изгубити обеље прошлости наводно због урбанистичких решења протока саобраћаја.

Истовремено на тргу су организовани велики народни зборови на којима је присуствовало и 50 000 људи, нпр. приликом посете Јосипа Броза Тита, 1951. године, поводом десетогодишњице оснивања партизанског одреда „Јово Курсула”.¹⁹

Приликом посете Краљеву, Александар Ранковић је, 29. новембра 1959. године, на збору, пред 50 000 грађана, одржаном на тргу испред Железничке станице, приликом откривања Споменика отпора и победе (рад Лојза Долинара) поводом четрдесетогодишњице КПЈ, 15-годишњице ослобођења Краљева и Дана Републике, између осталог нагласио:

„Споменик отпора и победе, који данас откривамо, јесте и један од симбола наше неизмерне захвалности оним људима који су своје животе уградили у темеље наше социјалистичке заједнице. Нове генерације које долазе и које ће наставити дело Револуције и социјалистичке изградње треба да памте да су за стварање ове и овакве Југославије дате огромне жртве, које заслужују изванредно поштовање и садашњих и будућих генерација.”²⁰

Пре одржаног збора и откривања Споменика отпора и победе, на заједничкој седници Општинског већа и Већа произвођача, у сали Електрокомбината, у присуству угледних гостију, донета је одлука: „Да Општина Краљево изврши премештање недовршеног споменика са Трга маршала Тита на војничко гробље из Првог светског рата, где је сахрањено преко 1 000 погинулих српских војника, са образложењем да је генералним урбанистичким планом Града Краљева на месту где се сада налази недовршени споменик у центру града предвиђен Трг без икаквих објеката.”²¹

Према донетој одлуци Споменик српским ратницима изгинулим 1912–1918. за Краљевину Југославију није заслужио неизмерну захвалност као жртве пале 1941–1945. за социјалистичку Југославију, на темељима Револуције, па је 1. маја 1960. измештен на војничко гробље.²²

Покушаји да се Споменик врати на првобитну локацију нису успевали све до 1982. године, када је на иницијативу преживелих солунских ратника и новоизабраног председника СО Краљево Бранка Маричића расписан референдум. Велики број грађана је својим гласовима подржао идеју враћања споменика, што је допринело да се, после донете одлуке сва три већа СО Краљево 25. маја 1982. године, грађани масовно, њих 36 000, одазову позиву и уплате прилог у корист „Фонда за реконструкцију Трга Маршала Тита и враћање Споменика Српским ратницима 1912–1918”. Споменик је довршен и откривен 29. новембра 1982. године.

Коначан изглед предвиђен првобитним пројектом поново није било могуће извести, јер је недостајао списак погинулих ратника. Решење је нађено: у нише предвиђене за спискове погинулих, уграђене су плоче на којима су исписане највеће битке у којима су учествовали краљевачки ратници у ратовима 1912–1918. и постављен је натпис „Српским ратницима палим за слободу отаџбине 1912–1918.” и „Ратни другови и захвални народ, 1934”.

Данас, споменик посвећен Српским ратницима погинулим 1912–1918 (у међувремену назван Милутин)²³, на Тргу српских ратника, стојер је окупљања Краљевчана у разним приликама и поводима, у сталном покушају да их уједини око једне речи – Краљево.

Припрема споменика за повратак на трг, 30. октобар 1982. године
(снимио Марко Петровић)

Утовар споменика
за нову вожњу
13. новембар 1982. године
(снимио Марко Петровић)

Дочек споменика на тргу
13. новембар 1982. године
(снимио Марко Петровић)

Споменик после враћања, 14 децембар 1982. године (снимио Марко Петровић)

Dragan Drašković

ON THE CONSTRUCTION OF THE MONUMENT
TO THE SERBIAN WARRIORS IN KRALJEVO

Summary

The Monument to the Serbian Warriors erected in 1931 in memory of the Kraljevo people fallen between 1912-1918 had an interesting history, from the initial idea for its erection in 1913 until 1982, when, after its removal to the periphery of the town cemetery in 1960, it was taken back to the central circular square. From its first placement in 1931 until the new possibilities of its completion in 1960 and 1982, the project foreseeing installation of marble plates with the names of fallen soldiers within the stone niches was not possible to realize. The reasons were, before all, found in the Kraljevo people who argued and clashed over everything: firstly, over the location where it would be placed, then, at the time of its erection, over the amount of funds and the quantity of material spent. The reasons for disagreement were numerous, and the issues of participation-non-participation in the wars, political orientations, economic motives, etc. prevailed.

The initiators and participants in the conflicts were representatives of the authorities, and prominent tradesmen, citizens and participants in the wars grouped around them. The leaders and advocates of different interests were: Jovica Stojković, President of the Municipality of Kraljevo before the beginning of construction of the Monument, supporter of the idea that the Monument should be placed on the square in front of the Holy Trinity Church or in front of the Barracks (today's Lesnina building) and Aleksa Jelisijević, President of the Municipality 1929-1933, the supporter of the idea to place the Monument on the central square. The central person for construction of the Monument was Milan Dj. Radosavljević, a man from Kraljevo at the position of the President of the Association of Reserve Officers and Warriors in Belgrade. He promised that he would give Kraljevo a soldier sculpture model like the soldier sculpture at the Monument to the Defenders of Belgrade 1914-1915. Arguments over the amount of funds and the quantity of material spent made the completion of the Monument and installation of marble plates with the names of killed soldiers impossible.

The result of the problems that occurred regarding the establishing of funds and the quantity of material spent was the failure to complete the monument. At a moment of dissatisfaction, the municipal administration and the Association of Reserve Officers and Warriors, Kraljevo Subcommittee, launched the idea of building a warriors' ossuary.

During 1941-1945, the prepared lists of the Kraljevo people killed between 1912-1918 disappeared and it was one of the reasons, besides the ideological ones, why the new authorities, led by the Communist Party of Yugoslavia, after removing the Monument in 1960 and taking it back to its original location (central circular square) in 1982, did not finalize the foreseen project. In 1982, the solution was found in the installation of the plates with the names of battles in which the Kraljevo soldiers had participated in the niches instead of the plates with the names of those killed.

Today, the Monument on the Square of the Serbian Warriors, in the meantime called Milutin, represents a recognizable feature of the city and the point of gathering Kraljevo people on various occasions in order to unite them around one word - Kraljevo.